

מהרי"ץ ומנהגי ספרד

תמיר רצון

מן המאה ה-17 ואילך אנו רואים חדירה מואצת ומשמעותית של מנהגי ספרד לעדת תימן, וזאת מכמה סיבות:¹

- ❖ אָבְדֵן ספרותם המקורית של יהודי תימן בגלות מוזע.²
- ❖ מותם של רבים ממנהיגי הדור הגדולים בגלות מוזע.
- ❖ מעשהו של הנגיד ר' שלום עראקי (או בנו) לכוף את בתי-הכנסת בצנעא, לנטוש את הסידורים הקדמונים שבידיהם, ולקבל עליהם את נוסח-ספרד ופסקי מרן.
- ❖ התפשטות השו"ע בכל יהדות העולם.
- ❖ שו"ע כחיבור הלכתי מסודר המתחרה במשנה-תורה להרמב"ם.
- ❖ השפעתה העצומה של הקבלה.
- ❖ מוצאם של הספרים שהגיעו לתימן.
- ❖ כמות הספרים שהגיעו לתימן ע"י שד"רים.
- ❖ 'קדושת' ספרי הדפוסים.
- ❖ מחירם הזול של ספרי הדפוסים, ויוקר כתבי היד.
- ❖ תלמידי חכמים מפורסמים שהכניסו תוספות ושינויים מסידורי ספרד לסידורם.

בראות מהרי"ץ את התנועה המתמדת של דחיקת מנהגי-תימן הקדומים וסידוריהם על ידי השו"ע, סידורי ספרד וספרי המקובלים; הוא ניגש לערוך סידור שיעצור את הסחף לכיוון המנהגים החדשים, ואף להחזיר מנהגים קדומים שנדחקו ונעלמו. מהרי"ץ לא התכוון שסידורו יאפיין או ישמש חוג מסוים או קבוצה מסוימת, אלא רצה לאַקְד את כל יהודי תימן סביב סידור אחד ואחרון.³ הוא ידע, שכדי שסידורו יתקבל בכל מחוזות תימן, הוא אינו

¹ מאמר זה הוא המשך למאמר שכתבתי על 'חדירת מנהגי ספרד ליהדות תימן', והתפרסם בחוברת **מסורה ליוסף ח"א** (ובמהדורה זו הם באים ברצף). כל המילים המודגשות בהקדמה זאת וכן אלה שבסוגריים רבועים אינן מצויות במקור, אלא הדגשה שלי (ת"ר).

² בשנים תל"ט-ת"מ, 1679-1680.

³ ראה מ' גברא, **חכמי ישראל שבתים - מהרי"ץ, תשנ"ד**, עמ' 153.

יכול להתעלם מן העובדה שמנהגים חדשים פשוטו מאוד בציבור והתאזרחו.⁴ לכן כדי להצליח במטרתו, מצא רעיון לשלב את המסורת הקדומה עם נוסחים ומנהגים חדשים שהתאזרחו בקרב ההמונים. בגוף סידורו הביא את הנוסח הקדום והוסיף תפילות שמקורן מסידורי ספרד, ובפירושו הרבה להביא מנהגים חדשים, וכן **לפשר** בין המנהג הקדום למנהג החדש.⁵ גם בשאר חיבוריו מגלים אנו, כיצד הוא מתחשב בשינויים שהיו מנת חלקם של יהודי תימן בדורו ובדור שלפניו. להלן דוגמות אחדות הממחישות זאת:

1. המנהג הקדום בסדר הנענועים של ארבעת המינים הוא "מוליך ומביא מעלה ומוריד" כדברי חז"ל.⁶ מהרי"ץ הוסיף בסוף הנענועים שני כיוונים נוספים, לימין ולשמאל, כפשרה עם השו"ע.⁷
2. לפי מהרי"ץ, יש לכפול בק"ש את התיבות "ה' אלהיכם אמת" בסוף פרשת ציצית כדעת השו"ע,⁸ אף על פי שמנהג זה התחדש בזמנו של מהרי"ץ ואינו נמצא בתכאליל הקדומים.⁹
3. מהרי"ץ תומך בפשרה שהציבור בקדיש מוסיף "יתברך" בסוף עניית "אמן יהא שמיה רבא... עלמיא" כדעת השו"ע,¹⁰ אך בלחש. וכך לשונו:

וידוע היות הרמב"ם מאריה דאתרא לכך לא רצו לעשות מעשה בפרהסיא כדעת הש"ע שהוא הפך מדברי הרמב"ם, דהגם לכבוש עמי את המלכה בבית? ויען כי חשו גם לדעת השו"ע לכך נהגו לאמרו בלחש...¹⁰

⁴ "ואפשר להליץ בעד מורנו [מהרי"ץ] דלפום ריהטא העלה לשון המדרש מחמת שהמוני העם שבימיו התאוו תאוה לזה ונמשכו אחרי האגדה כי כן דרכם, ולפיכך לא נתן לב לדקדוק אחריו יפה, דאלו נחית לדקדוק עליו יפה יפה היה דוחהו בשתי ידיים בודאי הגמור, כי אין נבון וחכם כמוהו, ולכן אין הכרח בדבריו כאן כלל ועיקר" (דברי הרב מ. צאנרם, בתוך: הר"י קאפח 'תשובה לרב משה צאנרם בעניין כפילת 'ה' אלהיכם אמת', לראש יוסף, תשנ"ה, עמ' 86).

⁵ על ההסתייגות מנוסח תכאליל מהרי"ץ כמשקף את נוסח תימן הקדום – ראה דברי הרב י' קאפח בפרושו על הרמב"ם, אהבה, עמ' תשט; צ' מדמוני, "הרמב"ם ונוסח התפילה בתימן", יהדות תימן – פרקי מחקר ועיון, תשל"ו, עמ' שצא-שצד, שהביא סימוכים מתכאליל "עץ-חיים" כדי ללמוד על מנהגי יהודי תימן בתפילה שאינם כהרמב"ם, אך הוא מצייין שם, שדברי מהרי"ץ אינם משקפים את תכאליל הקדמונים.

⁶ סוכה לו ע"ב, מנחות סב ע"א.

⁷ ע"ח, ח"ב דף ס ע"א, ובשו"ע או"ח סי' תרנא, סע' י.

⁸ או"ח סי' ס"א, סע' ג.

⁹ לעיל הע' 3.

¹⁰ ע"ח, ח"א דף ל ע"ב.

4. מהרי"ץ משמר את המנהג הקדום, **לברך על הנטילה**, בדבר שטיבולו במשקה, כדעת הרמב"ם,¹¹ ולא כדברי מרן השו"ע, שאינו מצריך ברכה;¹² אך **הברכה נאמרת אחרי הנטילה** לפני הניגוב, כדעת הרמ"א,¹³ ולא כדעתם של הרמב"ם ושל השו"ע, שמברך לפני הנטילה 'עובר לעשייתו'.¹⁴
5. על כל ברכה מחזרת הש"ץ בתפילת שמונה עשרה, הקהל עונה: "ברוך הוא וברוך שמו".¹⁵
6. מהרי"ץ **מזהיר** את המתפלל, שלא יתנועע בשעת תפילת-הלחש,¹⁶ ואילו ב"קדושה" הוא **מעודד** נענועים וריקודים, וכך היא לשונו: "ונהגו **לנענע עצמן** בקדושה ומרקדין ג' רקיעות למעלה כנגד כח"ב".¹⁷
7. "כשיחפוץ להתפלל ילך לפניו ג' פסיעות כנגד ג' הגשות לתפילה" כדעת הרמ"א.¹⁸
8. "בכל מלה מן הוידוי יכה ביד ימינו על לבו, ובזה יוכלו החסדים להתגלות בלב כמנהג".¹⁹ "בזמנינו לא ראינו בקהילתנו מי שנוהג כן... אפשר שהיו יחידי סגולה בזמנו שנהגו בכך, **או שכתבו ע"ד חומרא וחסידות**".²⁰
9. בתכאליל העתיקים לא נזכר המנהג לגמור את ההלל בביה"כ אחרי תפילת ערבית בליל פסח וכן לא בדילוג, אלא אמירת ההלל בתוך ההגדה. בשו"ע מובא מנהג ספרד, לגמור את ההלל בביה"כ בברכה.²¹ מהרי"ץ תומך בפשרה לומר את ההלל בביה"כ, אך ללא ברכה.²²
10. המנהג הקדום ביהדות תימן לקרוא פרשת קורח וחצי חוקת,²³ ובשבת שלאחריה חצי חוקת ובלק. הראשון הידוע לנו שכתב סדר זה הוא רס"ג בסידורו.²⁴ גם הרב ד' עדני בספרו "מדרש הגדול" על התורה עשה חלוקה זו גם בספרו, וקרא לפרשת חוקת

¹¹ ברכות ו:א; חמץ ומצה ה:א,ו.

¹² או"ח סי' קנח, סע' ד.

¹³ או"ח סי' קנח, סע' יא בהגהה.

¹⁴ ע"ה, ח"ב דף יא ע"ב. רמב"ם, ברכות, ו:ב. שו"ע, או"ח סי' קנח, סע' יא, וראה גם **עריכת השולחן** ח"ב, ס"ק קטו, עמ' צד.

¹⁵ ע"ה, ח"א דף נ ע"ב.

¹⁶ ע"ה, דף מ ע"ב.

¹⁷ ע"ה, ח"א עמ' נא ע"ב.

¹⁸ ע"ה, ח"א דף מ ע"ב, או"ח סי' צה, סע' א בהגהה.

¹⁹ ע"ה, ח"א דף נח ע"א.

²⁰ הרב י' רצאבי, **בארות יצחק**, ח"א, ס"ק כא, עמ' רצד.

²¹ או"ח סי' תפז, סע' ד.

²² ע"ה, ח"ב דף ז ע"א; ענף חיים שם.

²³ עד פרשת "ויסעו מקדש".

²⁴ עמ' שסד.

- פרשת "פרה אדומה", וזה היה השם הנפוץ אצל קדמוני חכמי תימן לפרשה זאת. וכ"כ הרב עמרם קורח בספרו "סערת תימן", עמ' צו.²⁵ מהרי"ץ העדיף את המנהג החדש לחבר את חוקת-בלק ולהפריד מטות-מסעי, אע"פ שהוא מזכיר את המנהג הקדום.²⁶
11. מהרי"ץ מסכים עם הפוסקים שקוראים תיגר על הנוהגים להתעטף בטלית בלילה, אע"פ שמנהגם הפשוט בתימן להתעטף בערב-שבת.²⁷
12. מהרי"ץ אוסר לכתחילה להפסיק בין הנטילה לברכת המוציא.²⁸ "אע"פ שהמנהג הפשוט בקהילתנו שאין נזהרים מלדבר בין נט"י לברכת המוציא, ואף תלמידי-חכמים אינם נזהרים בזה".²⁹
13. לדעת מהרי"ץ, גם כשחל חוה"מ בשבת, מזכיר מעין-המאורע באמצע ברכות ההפטר. ³⁰ "המחבר הכריע להזכיר ר"ח וחה"מ רק באמצע, היפך התכאליל הקדומות ורמב"ם כת"י".³¹
14. בתכאליל הקדמונים מוזכר, שהש"ץ מכריז "כוהנים" לפני ברכת-כוהנים, כדעת רס"ג בסידורו,³² הרמב"ם,³³ מרן³⁴ וכמפורש בתכלאל מהר"י בשירי ומהר"י משתא, וכ"כ גם הר"ש שבזי.³⁵ ואילו מהרי"ץ כותב: "קורא להם **מהציבור** 'כהנים'... וש"צ אינו יכול להפסיק לקרות 'כהנים'".³⁶

²⁵ הרב א' קאפח, 'קורח וחצי חוקת – חצי חוקת בלק', עלון **לקראת שבת**, פרשת קורח, שנה ה', גיליון מס' 39 (239).

²⁶ ע"ה, ח"א דף קצא ע"א.

²⁷ פעולת צדיק, ח"ג ס' רמו. ראה **שושנת המלך** (הלכות ציצית, ס' יח, סע' א), שהביא את דברי מהרי"ץ כפשוטם.

²⁸ ע"ה, ח"א דף קסז ע"א כתב שו"ע סי' קסו סע' א: "יש אומרים שאין צריך לזהר מלהפסיק בין נטילה להמוציא, ויש אומרים שצריך לזהר. טוב לזהר". משמע שאין כאן איסור, אלא רק חומרא בעלמא. ראה באריכות בספר **ילקוט יוסף** ח"ג, עמ' צח-צט.

²⁹ הרב א' כהן, קונטרס 'מתנות כהונה', בתוך הספר **אוצרות תימן** א', עמ' קצד, וראה דברי הרב י' קאפח בפירושו למשנה תורה, ברכות, סוף פ"ו הע' סד.

³⁰ ע"ה, דף קמ ע"א.

³¹ הרב ש' יצחק הלוי, **דברי שלום חכמים**, עמ' רצ.

³² דף טל.

³³ הל' תפלה וברכת כהנים, יד:ח.

³⁴ או"ח סי' קכה, סע' י.

³⁵ ראה בסידורו ו**בחמדת ימים**, פרשת נשא, עמ' קלה, ראה צ' בר-מעוז "נוסח התפילה, המנהגים ומסורת הקריאה של הר"ש שבזי עפ"י תכלאל כתיבת ידו", **אפיקים**, קיא-קיב [תשנ"ח], עמ' 77.

³⁶ ע"ה, ח"א דף נב ע"א.

15. בכל התכאליל הקדומים נוסח עירוב-תבשילין בלשון **הקודש** כרבנו הרמב"ם, ואילו מהרי"ץ העתיק לסידורו את נוסח העירוב בלשון **ארמית**, כפי סידורי ספרד ומרן.³⁷
16. לדעת הרמב"ם, אין עושים עירוב-תבשילין בפת, אלא רק בתבשיל, ע"י שלוקחים חתיכת בשר עם ביצים או דגים כשהן מבושלים.³⁸ בכל התכאליל הקדמונים והמאוחרים, שנמצאים בידינו, העתיקו את לשון הרמב"ם,³⁹ ואילו מהרי"ץ פסק לכתחילה כדעת השו"ע,⁴⁰ לערב את התבשיל עם הפת.⁴¹

* * *

כדי להמחיש כמה השפיעו המנהגים החדשים על מנהגי תימן, צא וראה את דבריו הנוקבים של הרב י' צעדי, שתקף בחריפות את אלו ששינו את נוסח התפילה הקדום,⁴² אף שהוא עצמו הכניס שינויים בנוסחאות התפילה ובמנהגים חדשים. והרי כמה דוגמות:

1. הרב י' צעדי היה ממקובלי חכמי תימן, שנהג לפשר בין שיטות המקובלים בעניין נטילת הידיים של שחרית, ועשה שתי נטילות בשתי שיטות: "עד שנמצא ששופך בין שתי הידיים סך הכל **י"ב שפיות**".⁴³
2. הנ"ל מציע פשרה בין נוסח נפילת אפיים של מנהג תימן לבין מנהג ספרד, וכתב שיש "לומר הפסוק הראשון מהמזמור" [תהלים "מזמור לדוד אליך"], והשאר להמשיך כנוסח תימן הקדום.⁴⁴
3. שיטת הרב צעדי, שהמנהג לחלוץ את התפילין אחרי "שיר של יום" לפני מוסף של ראש-חודש.⁴⁵ מנהג תימן הקדום היה להתפלל מוסף של ראש-חודש עם תפילין, ולא זכרו שצריכים לחלוץ אותם לפני תפילת מוסף.⁴⁶

³⁷ או"ח סי' תקכז, סע' יב. פעולת צדיק, ח"ב ס' קכה, ובע"ח. וראה גם הרב י' צובירי, ויצבור יוסף בר ח"ג, תש"ס, עמ' קכח.

³⁸ הל' יום טוב ו:ג.

³⁹ הרב י' צובירי, ויצבור יוסף בר ח"ג, תש"ס, עמ' קכז.

⁴⁰ או"ח סי' תקכז, סע' ב.

⁴¹ ע"ח, ריש ח"ב.

⁴² ראה הקדמתו לסידור **עץ-חיים** למהרי"ץ.

⁴³ הרב ר"ד משרקי ובנו, **שו"ת רביד הזהב**, סי' מג

⁴⁴ ע"ח, דף נה ע"א.

⁴⁵ ראה ע"ח, ח"א דף קנ"ה עמ' א-ב.

⁴⁶ ראה תכלאל קדמונים, תכלאל משתה שבזי, תכלאל מהר"י ונה ועוד.

4. הרב ד' צאלח (נכדו של מהר"י צאלח) בהשגותיו על זקנו העלה עדות נאמנה, וכתב שכן שיטת הרב י' צעדי לגמור את ההלל בלילי פסחים בבית הכנסת בברכה כמנהג ספרד.⁴⁷

מנהגי ראשונים למהרי"ץ

עקב מותם של רבים ממנהגי הדור הקודם בגלות מוזע ואבדן הספרות המקורית של יהדות תימן, לא נשאר ממי לדלות ידיעות על מסורות, שמועות ומנהגים, ונשתכחו ונעלמו הרבה מנהגים קדומים ונוסחי תפילה של ראשונים. דבר זה השפיע על מקורותיו של מהרי"ץ, ולכן הרבה מנהגים ונוסחאות מאוחרות שמקורם מסידורי ספרד, ושנהגו בהם חכמי הדור אחרי גלות 'מוזע' - מהרי"ץ מייחסם כמנהגים קדומים או ראשונים.⁴⁸ והרי לך כמה דוגמות של מנהגים חדשים, שמהרי"ץ מייחסם כמנהגים קדומים או ראשונים:

1. "דע דבנוסח קדמון לא נזכר, ומיום הכיפורים הזה עד יום הכיפורים שיבא וכו'".⁴⁹ הרב ש' צאלח בהערותיו על הסידור 'עץ-חיים' כתב:

בסדר ליל כיפור לא מצאתי בתכאליל הקדמונות שום נוסח לפני תפלת ערבית ואפילו כל נדרי ורק מתחיל 'מזמור שיר של יום השבת' ו'אשרי' ומסדיר התפלה כליל יו"ט.⁵⁰

2. "ואפשר דמה שכתב [מהרי"ץ ב"עץ חיים"] דהוא מנהג קדמונים [אמירת 'תרומה הבדילנו' בקידוש ליל-הסדר], אין כוונתו לומר שכך היה בתכאליל קדמוניות [שהרי לא נמצא שם], אלא ר"ל מנהג שהיה קודם למנהג שנתחדש בזמנו או קרוב לזמנו, ומצינו כיוצא בזה במה שכתב בעניין הקפות דהושענא רבה⁵¹ וזה לשונו "המנהג הקדום בכאן לומר ויעבור, וכ"ה בכל התכאליל, ועכשיו נתבטל המנהג" וכו' עיין שם, וקשה דהרי בתכאליל הקדמוניות ליתא כלל לאלו הסליחות דליל הושענא רבה, וכתבו רק שחוזרים אז ההושענות שאמרו כל הימים (וכן הוא בסידור רבינו סעדיה). וצ"ל דכוונתו של התכאליל האחרונות שכתוב בהם אלו הסליחות שהם כתבו לומר ויעבור. דייקא נמי דקאמר תכאליל סתם. ומ"ש מנהג קדום, היינו שאינו כפי מה ששינו בתקופתו המנהג.

⁴⁷ ראה ע"ח, מהדורת שמעון צאלח, דף מא ע"ב הע' 2.

⁴⁸ ראה בהשוואה לתכאליל קדומים, תכלאל משתא-שבזי. וראה גם "נוסח התפילה, המנהגים ומסורת הקריאה של הר"ש שבזי", אפיקים, קיא-קיב (תשנ"ח).

⁴⁹ ע"ח, ח"ג דף פג ע"ב.

⁵⁰ ע"ח מהדורתו, ח"ד דף קצ ע"א.

⁵¹ עץ חיים הנדפס דף ע"ד ע"ב.

והוא הדין הכא. ועיין בארות יצחק הלכות לולב דף שי"א ס"ק ר"צ שם הרחבנו יותר. וע"ע בארות יצחק הלכות סדר היום דף ש"י ס"ק כ"ד, לעניין פיטום הקטורת. ובשולח המעיל סימן ו' אות מ"א דף ר"ב ד"ה אגב, לעניין רפאני".⁵²

3. "ולעת עתה אנכי הצעיר תרתי וחפשתי בכל הספרים הקדמוניות וראיתי כי כולם פה אחד ודעה ועצה אחת כתבו גואל ישראל בוי"ו, זולתי בכתיבות חדשים מקרוב באו".⁵³ הנוסח "גַּאֵל יִשְׂרָאֵל" (ולא "גּוֹאֵל יִשְׂרָאֵל") הוא הנוסח היחיד שנמצא בכל התכאליל הקדומים עד לשנת 1580, כ"כ מ' גברא, שבדק הגדות מן המאה ה-14 עד המאה ה-16,⁵⁴ וכ"כ גם הרב י' קאפח בפירושו ל"אגדתא דפסחא": "וכן הוא הנוסח [גאל ישראל] בתכאליל הקדום ובעוד כמה תכאלילים. וכן משמע פשט הגמרא פסחים דף קי"ז ב. ועי' מהרי"ץ שהתאמץ לקיים בנוסח שבמקצת תכאלילים - גואל".⁵⁵

4. "הי העולמים בפתח כן הוא הנוסח מנוקד בכל ספרי תימן מעולם".⁵⁶ ראה ב'תכאליל קדמונים' שהמלה "הי" מנוקדת בצירי. וכן "תכאליל משתא-שבזי" מביא את הנוסח "הי העולמים" בצירי.⁵⁷ בסידור הנ"ל, כרכו בתוכו כחטיבה אחת, גם עשרה פיוטי תחינות בכתב ידו של הרב שלם משתא שבזי, ושם הוא מנקד את המילה "הי" בצירי.⁵⁸

5. "ועכשיו נהגו משנים קדמוניות לומר כתר בכל יום שיש בו קרבן מוסף, ומנהג זה נתחדש להם מספר התיקונים להרשב"י וגם מהזוהר...".⁵⁹

6. "נהגו הקדמונים כשאומר ש"צ ברכו כורע".⁶⁰ הרמב"ם ומרן, וכן בתכאליל הקדומים לא הזכירו מנהג זה, ומה גם שלפי מרן השו"ע אין לשחות אלא במקומות שאמרו חכמים,⁶¹ ומי שכורע - הרי זה מגונה.⁶²

המסקנה העולה מכך, שמהרי"ץ לא ראה תכאליל קדומים מלפני כשלוש מאות וחמישים שנה (מימינו),⁶³ וכן גם אפשר להבין ממה שכתב, שישמע מזקנים שכתבאליל הקדמוניות

⁵² הרב י' רצאבי, הגדה של פסח, פרי עץ חיים, עמ' קמו.

⁵³ ע"ה, ח"ב דף כד ע"א.

⁵⁴ מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן - הגדה של פסח, תשמ"ט, עמ' 150.

⁵⁵ עמ' 60.

⁵⁶ ע"ה, ח"א דף כז ע"א.

⁵⁷ שם עמודים כה, קפד, שפב.

⁵⁸ שם עמ' יד.

⁵⁹ ע"ה, ח"א דף קמא ע"א.

⁶⁰ ע"ה, דף לא ע"א.

⁶¹ או"ח סי' רפא, סעי' א.

⁶² או"ח סי' קיג, סעי' ג. ראה הגר"א בביאורו לשו"ע (שם ס"ס נו), שכתב שאין להוסיף על הכריעות שתיקנו חז"ל, אפילו מחוץ לתפילה. עיין שם במפרשי השו"ע סימן קי"ג. ראה גם בארות יצחק ח"א, עמ' קנב, קמד.

⁶³ ולא כהר"י קורח שחשב דמהרי"ץ לא עיין יפה בספרי הראשונים, ראה בספר מרפא לשון, פרשת ויצא כה, טז.

לא נזכר "יוצר של שבת", אלא אמרו אותו בשבת כביום חול,⁶⁴ **שָׁמַע אֶךְ לֹא רָאָה**.⁶⁵ וכך היא לשונו:

דע כי לא נמצא נוסח זה בספרי הרמב"ם, אמנם בתכאליל ישנו, **ושמעתי** כי בתכאלילים הקדמוניות ישנות נושנות גם כן לא נמצא, וכסברת הרמב"ם וכו'.

חזרה למנהגי ראשונים

לאור כל התמורות שעברו יהודי תימן בא"י, ישנה התעוררות בדורנו לחזור למנהגים המקוריים שנהגו בתימן. עם זאת, מפתיע שלאחרונה אנו מגלים תנועה אל פסקיו של מהרי"ץ, שהנה דרך **פשרה** בין הקדום והמאוחר. האם נמצאים אנו שוב במאבק כנגד חזרת מנהגי ספרד לעדתנו, שאז אנחנו מסתפקים בחזרה לפסקי הפשרה של מהרי"ץ, או שמא חוזרים אנו למנהגי תימן הקדומים, שכל דבריהם דברי קבלה מלפני בית-ראשון דרך תנאים ואמוראים עד לגאונים, ואשר תאמו⁶⁶ לפסקיו ולסידורו של רבנו הרמב"ם.⁶⁷

⁶⁴ ע"ח, דף קלב ע"ב.

⁶⁵ כך כתב והוכיח הרב י' צובירי, **ויצבור יוסף בר ח"ג**, תש"ס, עמודים ל-לא, פא, רסה-רסט, שלה.

⁶⁶ כ"כ מהרי"ץ בתשובותיו, **פעולת צדיק**, ח"א עמ' מא, ובמגילת **תימן**, נתפרסם ע"י דוד סלימאן דוד ששון, הצופה לחכמת ישראל, שנה שביעית, התרפ"ג, עמ' 10; וראה גם ס' מנצורה (המאה ה-19), בספרו **הגלות והגאולה**, עמ' 130-132; הרב א' אלנדאף (המאה ה-19), **ענף חיים** עמ' קסד; הרב י' קאפה, "קשרי יהדות תימן עם מרכזי היהדות", **כתבים** ח"ב, תשמ"ט, עמ' 822, וכן ב"מבוא להרי"ף למסכת חולין" עם פירוש לאחד מחכמי תימן הקדומים", עמ' 10-9.

⁶⁷ פירוט ביבליוגרפי בנושא המקוריות של יהודי תימן ראה: צ' מדמוני, "הרמב"ם ונוסח התפילה בתימן", **יהדות תימן** – **פרקי מחקר ועיון**, תשל"ו, עמ' שצא-שצד; י' טובי, "נוסח התפילה של יהודי תימן", **תימא** ז, תשס"א, עמ' 29-64; י' רצהבי, "מנהגים קדומים בהליכות יהודי תימן", **מערכה** 200, תשל"ז, עמ' 34-35, 46-47; הנ"ל, "תרבות תימן כמקור לתרבות יהודית קדומה", **אפיקים** יג-יד, תשכ"ו, עמ' 6; "מנהגי קדם במשכנות תימן", **ידע-עם** כב, תשמ"ו, עמ' 50; "מנהגי קדם בהליכות בני תימן", **מעגלות תימן**, עמ' 18-46; ש"ד גויטיין, "החינוך היהודי בארץ תימן כטיפוס של חינוך יהודי מקורי", **התימנים**, תשמ"ג, עמ' 241-268; ס' מנצורה, **ספר הגלות והגאולה**, א' יערי וי' רצהבי (מהדירים), תל אביב תשט"ו, עמ' 132; ש' מורג, "מסורות הלשון של יהודי תימן", **יהודי תימן**, עמ' שנו-שסו; הרא"ה קוק, **אגרות הראי"ה** א, ירושלים תשכ"ב, עמ' רסד; א' גימאני, "על כח השימור של יהודי תימן", **תהודה** 11, תשמ"ט, עמ' 13-17; ש' הררי, "המנהג כהלכה", **הראל** (קובץ), עמ' 124-125; י' צוריאלי, **חינוך והברה בעדה התימנית**, עמ' 28, 40; הרב י' קאפה, "נקוד, טעמים ומסורת בתימן", בתוך: **כתבים** ח"ב, תשמ"ט, עמ' 931-936.

כידוע, עד המאה ה-16 נהגו בכל מחוזות תימן על-פי דעת הרמב"ם, והתפללו בנוסח אחיד, ועל כך מעידים כל התכאליל הקדומים של כל מחוזות תימן באותן תקופות.⁶⁸

למרבה הפליאה, בראש תנועת חזרה זו עומד הרב י' רצאבי,⁶⁹ שמקור אבותיו הוא ברצאבה, הנמצאת במרכז תימן בין ד'מאר לבין צנעא. יהודי 'רצאבה' לא הכירו את סידורו של מהרי"ץ, אלא רק לאחר שהודפס בא"י (1894-1898) ונשלח אליהם.⁷⁰ וכך כותב הרב י' רצאבי על סבו:

וכגון ששמעתי בהדיא מאאמו"ר זצ"ל שאביו זקניני זצ"ל היה לפניו בליל-הסדר התכלאל כת"י מיסודו של מהר"י ונה⁷¹ (כי עדיין לא נתפשט כל כך התכלאל עץ חיים, עד שנדפס) ואעפ"כ היה מברך על כל כוס וכוס, והטיבול ראשון עושים בחרוסת ולא בחומץ וכיו"ב [כדעת הרמב"ם], לפי רוב פשיטות המסורת המקובלת מדור לדור.⁷²

⁶⁸ י' טובי, "נוסח התפילה של יהודי תימן", תימא ז, תשס"א, עמ' 39; מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן-הגדה של פסח, תשמ"ט, עמ' 29-36, שחקר למעלה מארבע מאות תכאליל, וביניהם מן התכאליל העתיקים ביותר ששרדו בדינו. ראה גם בספרו חכמי ישראל שבתים - ר' דוד משרקי, תשנ"ג, עמ' 36-43.
⁶⁹ ידוע ומפורסם, שבתחילת דרכו נטה הרב י' רצאבי לדרך המנהגים הקדמונים ולרבנו הרמב"ם. לא פעם ולא פעמיים, שאל והתייעץ עם הרב י' קאפח אודות כתבי-יד ומנהגים קדומים. באותה תקופה הוציא לאור את הספר תולדות יצחק (התשל"ה), ובו הוא מכבד את הרב י' קאפח, ומתארו בתוארי כבוד:

"הרה"ג ר' יוסף קאפח" שם עמ' קמה, קמה.

"הר"ר יוסף קאפח" שם עמ' עז, יד, סג.

"הר"י קאפח" שם עמ' לד, סד, צא, צא.

"אמר לי ה"ר יוסף קאפח" שם עמ' סד.

אך לא עבר זמן רב, ורוח אחרת נשבה בו. אם בתולדות יצחק (שם עמ' נב) כתב, ש"בתימן עם היות שמקובל וידוע שפוסקים כהרמב"ם עד היום", הרי שבספר בארות יצחק (ח"א, עמ' רנז) שיצא יותר מאוחר, הספיק "לשנות" את כללי הפסיקה ויצר כלל הלכתי מעורפל ש"דווקא במידי דמנהגא [אזלינן בחר הרמב"ם], אבל במידי דפסק הלכה אזלינן בחר מרן השולחן ערוך" (בניגוד לתשובת מהרי"ץ שו"ת פעולת צדיק ח"ב ס' רנ"א). על שינוי טעמו כנגד הרב י' קאפח, ראה בשו"ת עולת יצחק ח"א ס' טז עמ' נ, ד"ה 'נשאר לי'.

⁷⁰ על הדפסתו הראשונה של הסידור "עץ-חיים" ראה ש' גרידי, 'הדפסות ראשונות של עולי תימן', סעי יונה – יהודי תימן בישראל, תשמ"ג, עמ' 97-98.

⁷¹ "ישנם אזורים בתימן שבהם היתה השפעתו [של מהר"י ונה] מרכזית בהן כמו: צנעא, ד'מאר, רדאע, רצאבה, חבאן, אלנש, אלסוד, תגאף, ועוד" (מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן – הגדה של פסח, תשמ"ט, עמ' 42. ראה גם שם, עמ' 103).

⁷² הגדה של פסח פרי עץ חיים, עמ' קכד-קכה.

מדבריו אנו מגלים שלושה דברים: (א) אבותיו נהגו עפ"י סידורו של מהר"י ונה. (ב) בזמנם עוד לא התפשט סידורו של מהרי"ץ "עץ-חיים". (ג) המסורת המקובלת מלפני מהר"י ונה היא כדעת רבנו הרמב"ם.

מהר"י ונה נולד במחצית השנייה של המאה ה-16. בין כתביו ערך גם סידור תימני עם פירוש ובו חידושים, טעמים ולקט פירושים לנוסח התפילות. מהר"י ונה שינה נוסחאות התפילה מהמנהג הקדום בתימן עפ"י נוסח סידורי ספרד והמקובלים. מהר"י ונה הסתמך על העובדה, שאיסור השינוי במטבע הברכות הוא דווקא בחתימה ולא בשאר נוסח הברכה, שבזה אפשר לשנות, להוסיף ולגרוע כפי צחות לשונו. גם בחתימת הברכה אם שינה בהן והשאיר את העניין – אינו נחשב משנה ממטבע חכמים.⁷³ ראוי לציין, שכמה מן השינויים שהנהיג מהר"י ונה, כמה דורות לאחר מכן רצה מהרי"ץ להחזיר, אך עקב מצוקות הזמן והמקום הוא הצליח להחזיר רק באופן חלקי ופשוט, כתופס את "המצוי ולא את הרצוי". לפיכך אם רוצה הרב י' רצאבי לחזור למסורת אבותיו, עליו לחזור לנוסח הסידור של מהר"י ונה ולמנהגים שבפירושו שבו התפללו אבותיו, ולא אל שיטת פסיקתו של מהרי"ץ ולסידורו! ואם חפצה נפשו לחזור למנהגים ולנוסח התפילה שלפני מהר"י ונה, עליו לחזור לפסקיו של רבנו הרמב"ם ולסידורו.

כמו כן הרב י' רצאבי לומד מתשובת מהרי"ץ, ש"דווקא במידי דמנהגא [אזלינן בתר הרמב"ם], אבל במידי דפסק הלכה אזלינן בתר מרן השולחן ערוך".⁷⁴ כלומר, מהרי"ץ תומך בדברי הרמב"ם רק אם המנהג בתימן היה כמותו, אבל אם המנהג לא היה ברור, מהרי"ץ מכריע כדברי מרן. אך לפני שנתייחס לפרשנותו, נביא את תשובת מהרי"ץ בשלמותה:

דע דארץ המערב ומצרים וארץ תימן אתריא דהרמב"ם הוא, וזה גלוי ומפורסם בספרים ובפי כל. וכ"כ השכ"ג סי' קכ"ח דגם ארץ המערב אתריא דרבי' הב"י. ולמדתי מהשכ"ג בהגהת הטור דאם יש מחלוקת באיזה דין בין הרמב"ם ורבי' דנהגינן כהרמב"ם אפי' באתריא דהב"י, ובשאר מלי דלא פליג הרמב"ם או שלא נזכר בדבריו ונזכר הב"י נהגינן כהב"י אף דשאר פוסקים פליגי עליה ע"ש. וזה דבר מוסכם גם מהסברא בידנו קודם ראותי דברי השכ"ג דוק.⁷⁵

⁷³ מ' גברא, "לפעלו של רבי יצחק ונה בסידורו פעמון זהב", תימא ד, תשנ"ד, עמ' 55-65; מ' חלמיש, "הקבלה בסידורו של רבי יצחק ונה", תימא ה, תשנ"ו, עמ' 65-82; י' רצהבי, "עיונים בהתפתחות מחזור תימן", עלי ספר, ט, תשמ"א, עמ' 99-114; י' טובי, "נוסח התפילה של יהודי תימן", תימא ז, תשס"א, עמ' 30; הרב י' רצאבי, הקדמה ל"קטעים מתוך הספר 'פעמון זהב' למהר"י ונה זצ"ל", בסוף ספרו תולדות יצחק, תשל"ה.

⁷⁴ בארות יצחק, ח"א, תשנ"ג, הלכות נשיאת כפיים, ס"ק ב עמ' רנז.

⁷⁵ שו"ת פעולת צדיק ח"ב, סי' רנא.

מלשון תשובת מהרי"ץ עולה, שהשימוש במילה "נהיגינן" מופיע גם ביחס להרמב"ם וגם ביחס לבית-יוסף, שלעולם "דנהיגינן כהרמב"ם", אבל במקום שהרמב"ם אינו מגלה את דעתו - "נהיגינן כהב"י".⁷⁶

פרשנותו של הרב י' רצאבי רחוקים מדברי מהרי"ץ, וכן החילוק בין 'מנהג' ל'הלכה' אינו נכון בכל הקשור למנהגי תימן, מכיוון שכל מנהגי תימן מבוססים עפ"י דין התלמוד, שחז"ל התקינו או גזרו או דנו, ולמדו שהמשפט הוא כך, וכל ישראל מחויבים ללכת אחריהם.⁷⁷

דרך זאת אינה מקורית להרב י' רצאבי, ולמעשה הוא אימץ את השיטה ש"המנהגים כהרמב"ם והדינים כמרן" מהרב ש' קרואני, מבלי שמזכירו. הרב ש' קרואני השתמש בכלל זה כדי להדוף את טענותיהם של קהילת ה'שאמי', מבלי שהזכיר שכך היא שיטת מהרי"ץ.⁷⁸

אך למרות זאת, מבורכת אותה קבוצה 'תנועת מהרי"ץ' שחוזרת למסורת אבות, שהרי זו רק תחנת-מעבר לאותם התימנים, שהושפעו לגמרי ממנהגי ספרד בזמן עלייתם לא"י, אל התחנה הסופית שהנה חזרה למנהגי תימן הקדומים (רמב"ם), בבחינת "שמתוך שלא לשמה – בא לשמה".⁷⁹

* * *

לסיום נביא את תשובת הרב י' קאפח לתלמידו (ב' קיסר) שיש בה מן הקריאה לעדת תימן לחזור למנהגי תימן הקדומים המאוששים בדברי תנאים ואמוראים.

[שאלה:] האם מותר למי שמתפלל בנוסח "בלדי" להקפיד להתפלל בנוסח "תכלאל הקדמוניות", והאם אין בזה משום משנה מנהג שנהגו בו אבותיו?

[תשובה:] אין צורך לשנות מנהג בלדי שהוא רגיל בו, אך אם רוצה דוקא להתפלל בנוסח העתיק תבא עליו ברכה כי הוא חוזר למנהג אבות אבותיו.

יוסף קאפח.

⁷⁶ את יחסו של מהרי"ץ לרמב"ם ומרן היטיב לתאר מ' גברא בספרו חכמי ישראל בתימן - מהרי"ץ, תשנ"ד, עמ' 166-159.

⁷⁷ מטרתו האמתית של הרב י' רצאבי לפתוח לפניו אפשרות כדי לשנות חלק מהמנהגים המקובלים שנהגו בתימן. הרב י' רצאבי יודע שאינו יוכל לדחות אותם, לכן פתח לפניו דרך ע"י בניית שיטת פסיקה מעורפלת, שפעם יסבור עפ"י דעתו שזה מנהג "שנהגו עפ"י הרמב"ם", ופעם יסבור שזאת הלכה "שפוסקים עפ"י מרן", וכל זה בהסכמתו ובחתימתו לכאורה של מהרי"ץ. וכבר סתר מ' גברא את שיטת הרב י' רצאבי בהבנת מהרי"ץ, ראה בספרו חכמי ישראל שבת ימן

- מהרי"ץ, תשנ"ד, עמ' 166-161.

⁷⁸ ראה הקדמה לספר מפי חכמים, עמ' 17.

⁷⁹ נזיר כג ע"ב.